

Miloslav Petrušek: *Společnosti pozdní doby*

Sociologické nakladatelství (SLON), Praha 2006, 459 s.

Oslávenci väčšinou dostávajú darčeky, najmä keď oslavujú okrúhle narodeniny. Predpokladám, že Miloslav Petrušek nejaké dary k svojej nedávnej sedemdesiatke (dosiahnutej v októbri 2006) od svojich príbuzných a priateľov dostal. Pri príležitosti svojho jubilea však on sám pripravil českej i slovenskej sociologickej (a vôbec spoločenskovednej) obci pekný darček. Má podobu knihy *Společnosti pozdní doby* vydané pražským Sociologickým nakladatelstvom SLON. Vydavateľstvom, ktoré už pred 10 rokmi avizovalo vydanie jeho knihy *Co je sociologie*, na ktorú sme asi viacerí netrepežlivo čakali a nakoniec sa jej nedočkali. Ešteže nám to vynahradil svojimi fundovanými a „čítavými“ doslovmi ku knihám – prekladom viacerých klasikov i súčasníkov sociologického myslenia, ktoré v SLONE vychádzali a ktoré dobré desaťročie aspoň čiastočne nahrádzali na Slovensku i v Čechách absentujúcu učebnicu dejín sociologického myslenia. Za všetky spomeniem Petruskove obsiahle profily Durkheima (v knihe *Sociologie a filosofie*), Veblena (*Teorie záhalčivé třídy*), Simmela (*Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*), Mertona (*Studie ze sociologické teorie*), Millsa (*Sociologická imaginace*) a Giddensa (Důsledky modernity).

Vydanie akejkolvek z Petruskových kníh je vždy sviatkom. Prvým dôvodom je ich nepočtetnosť – Petruskove knihy totiž nevychádzajú v intervaloch rokov, skôr desaťročí (pred rokom 1989 to bola absencia pravdaže ešte dlhšia a nedobrovoľná) – a tí, ktorí jeho tvorbu a sociologické znalosti encyklopedického rozsahu poznajú, vedia, že to nie je tým, že by čitateľom nemal čo povedať častejšie. Druhým a podstatnejším dôvodom pocitu sviatku pri čítaní Petruska je to, že je schopný písať pútavo, strhujúco, spôsobom, ktorým čitateľa dokáže nielen intelektuálne, ale i emocionálne zainteresovať na predmete svojho bádania (sociológa s takýmito v dobrom slova zmysle publicistickými až literárnymi kvalitami na Slovensku zrejme nemáme). Aj preto je Petrušek bardom súčasnej českej sociológie a v rámci nej mu patrí pozícia uznávaného teoretika, renomovaného autora a kritika, neúnavného akademického lídra a určite nie na poslednom mieste skvelého a inšpirujúceho pedagóga. Ten, kto zažil jeho prednášky, vie, že po nich nie je až také ťažké natrvalo si zvoliť akademickú dráhu a profesiu sociológa.

Společnosti pozdní doby sú knihou pozostávajúcou z rozsiahleho úvodu (*Úvod k sociologii soudobých společností*), ktorý má vyše 40 strán, a hlavnej časti, ktorú tvorí 107 väčšinou dvojslovných pomenovaní skladajúcich sa zo slova spoločnosť a adjektíva alebo genitívu substantíva, ktoré sa v sociológii a v iných spoločenských vedách vyskytujú a označujú moderné a postmoderné spoločnosti. Tieto heslá sú zoradené podľa abecedy a čitateľovi obyčajne vysvetľujú genézu pojmu, dobový kontext i sociokultúrne súvislosti, pôvodný i neskôr nadobudnutý význam, charakteristiku daného typu spoločnosti, pohľad autorov, ktorí s ním pracovali, ako aj Petruskovo hľadisko a hodnotenie. Slovanmi autora povedané, „smyslom je podať jakýsi celkový obraz spoločností, v nichž žijeme, spoločností, s nimiž se stýkáme, případně na něž historicky neodmyslitelně navazujeme“. (s. 51) Ide o pozoruhodné dielo, ktoré má zároveň charakter slovníka (svojou štruktúrou, nie rozsahom hesiel či spôsobom vyjadrovania) i vedecko-teoretického výkladu. Môže byť chápané ako svojský úvod do sociológie i jazykovo bohatá esej, poctivá sociologická analýza veľkého rozsahu a záberu, orientovaná pritom na jednu ústrednú tému spoločností „pozdní“ doby, ale tiež v istom zmysle ako postmoderná koláž. Na konci úvodu autor akoby dokonca prebral rolu recenzenta, keď píše, že dielo „může být velmi osobitým, ‚neučebnicovým‘ uvedením do sociologie: ačkoliv není výpovědí o sociologii, pracuje se sociologickým pojmoslovím, se sociologickými koncepcemi, teoriemi i autoritami. Všude tam, kde je to nutné, na ně odkazuje a reprodukuje je; v tomto smyslu vyžaduje od čtenáře jistou míru trpělivosti.“ (s. 51) Istú mieru trepežlivosti vyžaduje pravdaže čítanie akéhokolvek odborného textu, Petruskova publikácia sa však dá prezerat' jednak výberovo, tak, že sa čitateľ v nej voľne pohybuje a vyhľadáva heslá, ktoré ho zaujmú, ale práve vďaka esejistickému štýlu sa dá čítať hoci aj od začiatku do konca ako celkom napínavý príbeh o spoločnosti, v ktorej sme žili, v ktorej žijeme, aj o tom, čo nás zrejme ešte čaká a neminie, alebo o ilúziách, ktoré sme si pestovali a ktoré strácame, o našich očakávaniach a sklamaníach z ich nenaplnenia. Takéto súvislé čítanie môže mať svoje kúzlo – heslá aktívnej spoločnosti a zrýchľujúcej sa (akcelerujúcej) spoločnosti nebudú za sebou, ako by sa dalo čakať, ak by boli usporiadané tematicky, ale presne na opačných póloch knihy. Socialistická spoločnosť sa nachádza hneď za slušnou spoločnosťou a keďže je, bohužiaľ, stále aj u nás dosť ľudí (taktiež v akademickom prostredí), ktorí vidia medzi nimi paralely, bezprostredná blízkosť týchto hesiel im dáva lepšiu šancu, aby si obrovské rozdiely medzi slušnou a socialistickou spoločnosťou všimli – zároveň nám ale tiež ukazuje, ako ďaleko od slušnej spoločnosti stále sme a dáva dôvod na zamyslenie, či sa od nej momentálne skôr nevzdľahujeme. Veď predsa „slušná společnost je možná tehdy, když se ‚vrátíme‘ k elementárnímu axiómu, že člověk má v podstatě skromné potřeby a že je schopen si klást závažnější otázky, než k jakým je ‚inspirován‘ masovými médii a politickými kampaněmi“. (s. 347)

Petruskova kniha naozaj nie je výpoveďou o sociológii, autor sa v nej na rozdiel od svojich predchádzajúcich kníh (*Alternatívni sociologie, 1992; Teorie a metoda v moderní sociologii, 1993*) nevenuje sociológii ako vede, ale skôr spoločnosti v zrkadle sociologického poznania, čím dielo nadobúda na atraktivnosti aj pre širší než len sociologický čitateľský okruh. Vrátim sa však ešte k rozsiahlemu úvodu knihy, v ktorom Petrussek vysvetľuje okolnosti, ktoré ho inšpirovali k myšlienke napísať knihu o spoločnosti, ktorá – na rozdiel od historických období minulosti – začína silne pociťovať potrebu „sebapomenovania“. Takáto spoločnosť si je podľa Petruska vedomá svojej výlučnosti a výnimočnosti, prostredníctvom sociológov, politológov i žurnalistov začína označovať samu seba a prestáva potrebovať víziu svojho začlenenia do dejinného pohybu a vývoja. Počiatky tohto pomenovávacieho boomu kladie autor približne do polovice 20. storočia a dáva ho do súvisu s dočasným uvoľnením sovietskeho imperiálneho systému – destalinizáciou – a s postindustrializáciou, t.j. socioekonomickými procesmi, ktoré prebiehali v západných spoločnostiach, masovo pôsobili na značnú časť obyvateľstva v oblasti každodenného života a vzhľadom na svoju historickú bezprecedentnosť si vyžadovali nové pojmové inštrumentárium. K skutočnému pomenovávaciemu „boomu“ dochádza v prvej polovici 70. rokov. „Nastáva epocha pojmenovávacie plurality“ (s. 16), ktorá je odrazom mnohotvárnosti a nejednoznačnosti sveta, v ktorom žijeme. Problém podľa Petruska však môže vzniknúť vtedy, ak sa snažíme túto pluralitu zhmotniť do jednej veľkej formuly, čo môže byť v dnešnej dobe chápané ako totalizujúci nárok na jedinú záväznú perspektívu, s ktorou sa postmoderný človek ťažko zmieruje. Rozlišuje však medzi otázkou o zmysle dejín, ktorú považuje za spornú a nepodstatnú, a otázkou pýtajúcou sa na zmysel súčasnosti, ktorá stojí v pozadí terajšej potreby spoločnosti označovať samu seba a ktorá je vlastne len transformovanou otázkou, ktorej úlohou je zistiť, „v akej spoločnosti vlastne žijeme“.

Pojem spoločnosti „pozdnej doby“ si Petrussek vypožičal od Jana Patočku a Václava Bělohradského v snahe vyhnúť sa pojmu postmoderná spoločnosť, nie však preto, aby sa od neho dištancoval. S pojmom postmoderná spoločnosť pracoval aj predtým (pozri napr. *Teorie a metoda v moderní sociologii*) a aj teraz v knihe *Společnosti pozdní doby*, v ktorej periodizuje dejiny sociológie do troch štádií: obdobia klasickej sociológie, obdobia modernej sociológie a obdobia postmodernej sociológie. Podľa Petruska sa postmoderná sociológia od predchádzajúcich štádií líši najmä v troch ohľadoch: 1. vychádza z iných intelektuálnych podnetov, 2. rozširuje sféru tém a vracia do hry aktéra, 3. uplatňuje iné jazykové formy (napríklad eseje a metafory). Autor v súlade s Z. Baumanom uvažuje o našej dobe ako o „plne vyvinutom, životaschopnom systéme“, v ktorom už neplatí, že identita človeka, spôsob jeho života a status sú determinované pracovným zaradením a prácou ako základnou aktivitou, ako to bolo v tradičnej a modernej spoločnosti. Uvoľnený priestor zaplňuje spotreba, „vzniká spoločnosť, v níž se převrací freudovská vize o vztahu reality a požitku: realita již není nepřitelem požitku“. (s. 33) Petrussek ale prichádza s vlastným vymedzením „pozdnej“ doby, ktorá je charakterizovaná desiatimi znakmi: 1. zásadnými premenami v organizácii výroby, 2. novými životnými formami a pluralizáciou životných štýlov, 3. rozvojom nových vzorcov spotrebného správania, 4. rozvojom, rozšírením a premenou vzdelania, 5. podstatným rastom vplyvu médií, 6. nahradením represie zväzdaním, 7. výraznou zmenou hodnotových vzorcov, relativizáciou v oblastiach sociálnych deviácií a systému sociálnej kontroly, 8. vznikom novej postmodernej mentality, 9. vzájomným ovplyvňovaním a stretávaním rôznych kultúr, 10. globalizáciou základných ekonomických a politických procesov a rastom globálnych rizík. Uvádžam ich tu v zjednodušenej podobe, autor ich rozpísal trochu podrobnejšie a podaril sa mu veľmi výstižný a komplexný sumár súčasnej euroatlantickej civilizácie (trochu podrobnejšie vysvetlenie by sa snáď žiadalo pri bode týkajúcom sa postmoderných mentalít). Toto Petruskovo zhrnutie charakteru súčasnej spoločnosti „pozdnej“ doby je vydareným úvodom k hlavnej časti knihy, v ktorej pristúpil k rovnakej úlohe metódou skladania puzzle: opisuje spoločnosti „pozdnej“ doby zhromaždením množstva označení, čo vnímavému čitateľovi umožní v ich súhrne a vzájomnom prelínaní hľadať zmysluplný celok.

Veľmi podnetnou časťou je tiež Petruskova úvaha o tom, čo to znamená spoločnosť pomenovať, kto, kde a prečo pomenováva, čo pomenovanie značí pre pomenovanú spoločnosť a ukazuje to na inštruktážnom a takpovediac „vlastivednom“ príklade pomenovania spoločnosti, v ktorej sme žili pred rokom 1989. Neodpustím si na tomto mieste citáciu jednej vety, ktorá v priliehavej skratke vysvetľuje kolorit danej doby výstižnejšie než dlhé a sterilné politologické analýzy a je zároveň ukážkou sociologickej imaginácie i briskného štýlu jej autora: „A tak brněnský lid (neesencialisticky, prosím) vymyslel překrásný termín ‘totáč’ (za totáče), čímž se poněkud paradoxně zmínil onen radikální ‚totalitarismus‘: nestal se laskavějším, ale v souladu s realitou prostě jen hloupějším“. (s. 43)

V spoločenských vedách zbežne sa orientujúci čitateľ nájde v knihe množstvo typov spoločností, ktoré sú mu z počutia a literatúry dobre známe, aj keď často v súvislostiach nových a nečakaných. Takými sú napríklad pojmy spoločnosti autoritárskej, amerikanizovanej, industriálnej, informačnej, kapitalistickej, masovej, multikultúrnej, pluralitnej, postindustriálnej, postmodernej, sekularizovanej, socialistickej,

spoločnosti kreditných kariet či starnúcej. Sociologicky vzdelaný čitateľ bude súhlasne pokyvovať hlavou pri heslách charakterizujúcich napríklad spoločnosti aktívne, kolektivistické, konzervatívne, mcdonaldizované, narcistické, nedomyslené, občianske, organizačné, postfordistické, postmateriálne, racionálne konštruované, represívne, skladobné, spoločnosti konca organizovaného kapitalizmu, práce, tretej vlny, voľného času, superindustriálne, technotronické, transkultúrne a iné – napriek tomu môže byť čítanie o týchto spoločnostiach pre neho značným dobrodružstvom. Skeptika či človeka, ktorý sa rád označuje za realistu, môžu prekvapiť v súvislosti s opisom spoločnosti adjektíva dobrá, filantropická, fungujúca, slušná, tolerantná, transparentná či zdravá – a s nadhľadom sa začíta skôr do hesiel pojednávajúcich o spoločnosti alibistickej, cynickej, detinskej, hrabivej, komerčnej, márnorotnej, populistickej, spoločnosti nedostatku, technokratickej a zahadzujúcej. Priaznivci predpony post si môžu vybrať medzi sedemnástimi rôznymi typmi spoločností. No a pre väčšinu čitateľov môžu byť nečakané aspoň niektoré zo spojení ako hlučná spoločnosť, karnevalová spoločnosť, spoločnosť „legrační“, masturbačná, postheroická, postoptimistická, spektakulárna či „zavšeplat“ spoločnosť. Možno prekvapí, že ako samostatné heslo chýba už takmer dve dekády široko pretriasaná riziková spoločnosť a keďže autor v úvode spomína i epochu nudy a nečinnosti ako významné indikátory spoločnosti „pozdnej“ doby, dá sa predpokladať, že čitateľ sa bude snažiť hľadať aj takéto heslo, tentoraz neúspešne.

Knihe by pristal autorský register a aj prehľadný zoznam literatúry, s ktorou autor pracuje a na ktorú sa odvoláva v úvode. V ňom môže čitateľ vo viacerých prípadoch tiež márne hľadať niektoré chýbajúce odkazy (ako napríklad ten na predstavu Bryanta Wilsona o sekularizačnej téze na s. 35).

Množstvo recenzií, odborných i beletristických kníh končí apelom na príslušného čitateľa, aby recenzovaný výtlačok nechýbal v jeho knihovničke. Petruskova kniha sa nemusí nachádzať na policičke či v knihovničke sociológa, ale podľa možnosti priamo na jeho stole.

Ivan Chorvát